
فقر فراتحلیل در پژوهش‌های علوم اجتماعی در ایران

نادر مه‌ری^{1*}

چکیده:

هدف مقاله حاضر بررسی قابلیت فراتحلیل در پژوهش‌های علوم اجتماعی در ایران است. فرضیه‌ای که در این مقاله مورد آزمون واقع شد، عبارت است از اینکه «پژوهش‌های موجود در حوزه علوم اجتماعی در ایران قابلیت فراتحلیل را ندارد». برای آزمون این فرضیه به پستوانه کتاب‌ها و مقاله‌های پژوهشی، علمی موجود در خصوص فراتحلیل، به نقد تعدادی از فراتحلیل‌های منتشر شده در ایران پرداخته شد. این فراتحلیل‌ها نماینده دو رویکرد اصلی به فراتحلیل در ایران هستند. یکی، رویکرد کیفی و دیگری رویکرد کمی. نتایج این مقاله نشان داد فراتحلیل‌هایی که با عنوان کیفی اجرا می‌شوند، فراتحلیل نیستند و صرفاً به دسته بندی اجزای پژوهش‌ها محدود می‌شوند. در فراتحلیل‌های کمی نیز به دلیل ناچیز بودن انباشت پژوهش‌ها، تعداد کمی از فرضیات با هم تلفیق می‌شوند، بدون آنکه به واریانس بین اندازه اثرها در این فرضیات و متغیرهای تعدیل‌گر توجهی شود. نتیجه آنکه پژوهش‌های اجرا شده در حوزه علوم اجتماعی در مقطع کنونی در ایران قابلیت فراتحلیل ندارد و هر کوششی در این زمینه ناکام خواهد ماند. در واقع، فراتحلیل در پاسخ به یک بحران روش شناختی که در دهه 80 میلادی به اوج خود رسیده بود، به وجود آمد و توسعه یافت؛ در عین حال بستر لازم برای اجرای آن نیز وجود داشت این بستر چیزی نبود جز انباشت پژوهش‌ها با نتایج متناقض. چنین اتفاقی هنوز در حوزه علوم اجتماعی در ایران رخ نداده است، بنابراین اجرای فراتحلیل در این حوزه بیش از آنکه فراتحلیل باشد فراتحلیل است، زیرا یک فرار رو به جلو ناکام خواهد بود.

کلید واژه‌ها

فراتحلیل کمی، فراتحلیل کیفی، پژوهش‌های علوم اجتماعی، اندازه اثر، بحران روش شناختی، متغیرهای تعدیل‌گر.

مقدمه

روش‌های کمی از دیرباز با انتقادات تند صاحب‌نظران و پژوهشگران رشته‌های مختلف علمی مواجهه شده‌اند. انتقاداتی که حتی ماهیت و وجود روش‌های کمی را زیر سوال برده و آن را به چالش می‌کشد؛ انتقاداتی همانند انتقاد زیر در کتب گوناگون بسیار به چشم می‌خورد:

«دانشمندان جدید درباره اعتبار روش‌های عینی و کمی علم تردید می‌کنند و این شک و تردید در بررسی‌های اجتماعی بیش از علوم طبیعی مطرح می‌شود. انبوهی از اطلاعات و داده‌های آماری و همبستگی‌های تجربی، احياناً متناقض و ناهماهنگ روی دست جامعه شناس می‌ماند» (توسلی، 1371: 73).

انتقاداتی از این دست مدت‌های مدید گریبانگیر مطالعات کمی بوده است. روی دست ماندن انبوهی از نتایج و همبستگی‌های متناقض احتمالاً هر پژوهشگری را از روش‌های کمی نا امید می‌کند و این پرسش در ذهن او شکل می‌گیرد که اصولاً آیا چنین روشی کارایی دارد؟ اگر روشی منجر به یافته‌های متناقض شود، نشان‌دهندهٔ بیهودگی و عبث بودن آن روش نیست؟

پاسخ تمامی سؤالات و انتقادات این چینی، ساده و روشن است: «خیر». به دست آوردن نتایج متناقض آماری در یافته‌های پژوهشی نه تنها اعتبار روش‌های کمی را زیر سوال نمی‌برد، بلکه باعث شکوفایی و پویایی هر چه بیشتر این روش‌ها شده است. توسعهٔ روش‌های جدید ترکیب نتایج آماری مطالعات، با نام فراتحلیل¹ از میانهٔ دهه 1970 میلادی به بعد، پاسخی درخور و قاطع به این دست انتقادات بود. انتقاداتی که علوم اجتماعی و رفتاری را با بحران روش شناختی جدی روبرو ساخت و می‌رفت که این علوم را به ورطه نابودی کشاند. گلاس در سال 1976 برای اولین بار در مقاله‌ای فرا تحلیل را به کار برد: «فرا تحلیل، تحلیل تحلیل‌هاست. تحلیل آماری مجموعهٔ بزرگی از نتایج مطالعات منفرد با هدف یکی کردن و ادغام یافته‌ها» (گلاس، 1976: 3). کولیک و کولیک (1988) نیز مشاهدات فرا تحلیل‌گر را میانگین‌ها، انحراف استاندارد‌ها و نتایج آزمون‌های آماری می‌دانند. آنها معتقدند که تحلیل داده‌های خام، تحلیل اولیه یا ثانویه² است نه فراتحلیل.

طرح مسأله

امروزه فراتحلیل در بسیاری از حوزه‌های علم به خصوص در علوم اجتماعی و پزشکی عمیقاً مورد پذیرش جامعهٔ علمی و سیاست‌گذاران سراسر دنیا واقع شده است. رشد سریع مطالعات به شیوه فراتحلیلی گواهی بر این مدعاست. به طوری که بررسی‌هانتز و اشمیت (2004) نشان می‌دهد، از 1974- 1976 تا 1998 - 2000 تنها در پایگاه PsycINFO تعداد 835 مقاله، فراتحلیل را در عنوان

¹ Meta-Analysis

² Primary Analysis or Secondary

یا چکیده خود به کار برده‌اند. این 835 مقاله احتمالاً کمتر از تعداد واقعی مطالعات فراتحلیلی است، چرا که برخی محققان از اصطلاحات دیگری چون «ترکیب تحقیق» یا «مرور سیستماتیک» به جای فراتحلیل استفاده می‌کنند. گلاس (2000) نیز با ارایه شواهد آماری بر رشد سریع مطالعات فراتحلیلی تاکید می‌کند؛ به طوری که حدود 25 درصد مقالاتی که در چند سال اخیر و در بولتن روان شناسی¹ به چاپ رسیده است، فراتحلیل را در عنوان خود به کار برده‌اند. فراتحلیل در پزشکی نیز تاثیر عمیقی گذاشته است، تا جایی که گلاس وجهه و پذیرش فراتحلیل در علوم اجتماعی و تعلیم و تربیت را به هیچ وجه با تأثیر آن در پزشکی قابل مقایسه نمی‌داند، چرا که در 20 سال گذشته صدها مطالعه فراتحلیلی در حوزه پزشکی به چاپ رسیده‌اند.

در سالهای اخیر بحث‌های فراتحلیل در ایران نیز مطرح شده و در میان پژوهشگران و مجلات علمی به طرز گسترده‌ای جای خود را باز کرده است، به طوری که کمتر مؤسسه و مرکز پژوهشی را می‌توان یافت که در الویت‌های پژوهشی خود به فراتحلیل اشاره نکرده باشد. مطالعه و بررسی فراتحلیل‌های اجرا شده در حوزه علوم اجتماعی کشورمان و مقایسه آن با مطالعات و متون مربوط به فراتحلیل، این سؤال را به ذهن متبادر می‌کند که به راستی فراتحلیل چیست؟ اینکه گفته می‌شود روشی پر قدرت و پیشرفته بوده و به تنهایی یک رشته تخصصی محسوب می‌شود؛ آیا آن چیزی است که در اغلب نشریه‌های داخلی مان چاپ می‌شود؟ اگر این طور است، این فراتحلیل‌ها چه چیز جدیدی دارند که این همه هیاهو به پا کرده‌اند؟ در واقع پس از مطالعه فراتحلیل‌های اجرا شده در حوزه علوم اجتماعی در ایران مطرح کردن پرسش «فراتحلیل چه نیست؟» ضرورت بیشتری می‌یابد. این پرسش در وهله اول ممکن است کمی عجیب به نظر برسد، اما مطرح کردن آن در ایران نه تنها عجیب بلکه ضروری نیز هست، چرا که هنگام مطالعه آنچه با نام فراتحلیل در حوزه علوم اجتماعی نیست، کشورمان چاپ می‌شود و مقایسه آنها با متون فراتحلیل، به یک تناقض جدی خواهید رسید و احتمالاً این پرسش در ذهنتان شکل می‌گیرد که واقعاً مطالعاتی که با نام فراتحلیل در حوزه علوم اجتماعی کشورمان چاپ می‌شوند، فراتحلیل‌اند؟ آیا با توجه به منطق فراتحلیل، علوم اجتماعی در ایران و در مقطع کنونی قابلیت فراتحلیل را دارد؟

هدف تحقیق

هدف اصلی مقاله حاضر شناخت قابلیت اجرای فراتحلیل در پژوهش‌های علوم اجتماعی در ایران است. بنابراین و برای دستیابی به این هدف، تعدادی از فراتحلیل‌های اجرا شده در حوزه علوم اجتماعی کشورمان نقد و بررسی می‌شود و میزان و علت انحراف آنها با متون مربوط به فراتحلیل

مورد کنکاش قرار خواهد گرفت. در واقع هدف مقاله حاضر برجسته کردن شکاف بین مطالعات فراتحلیلی اجرا شده در حوزه علوم اجتماعی کشورمان با متون و منطقی مربوط به فراتحلیل است.

مبانی نظری فراتحلیل

در این بخش از مقاله به مبانی نظری فراتحلیل اشاره می‌شود. آنچه را به عنوان مبانی نظری فراتحلیل در این بخش مطرح می‌شود بسیار مختصر است و به طور قطع قادر نیست حتی بخش کوچکی از مباحث فراتحلیلی را پوشش دهد، زیرا فراتحلیل از زمان مطرح شدن آن تا به امروز به شکلی پویا و مستمر توسعه یافته و ابعاد بسیار وسیعی را در خود جای داده است. با وجود این سعی خواهد شد بخشی از بنیان‌ها و مبانی آن به طور فشرده و خلاصه توضیح داده شود.

ضرورت فراتحلیل

در میانه دهه 1970 علوم اجتماعی و رفتاری در بحرانی جدی گرفتار شده بود (هانتز و اشمیت، 2004: 18). بخشی از این دردسر و بحران به ویژگی‌های خاص روش شناختی این علوم مربوط می‌شد. ولف (1986) به برخی از این ویژگی‌های خاص روشی در علوم اجتماعی و رفتاری اشاره و آن را با علوم فیزیکی و طبیعی مقایسه می‌کند. او معتقد است، مسائل پژوهشی در علوم طبیعی، فیزیکی و زیست‌شناختی غالباً به صورتی شفاف تعریف و با بهره‌گیری از فنون و روش‌های درست و پذیرفته شده آزمون می‌شوند. این ویژگی‌های علوم یاد شده باعث می‌شوند پاسخ‌هایی که به پرسش‌های پژوهشی داده می‌شوند سرراست و منظم باشند و به شیوه‌های منطقی و پیاپی بر روی هم انباشته شوند که در نهایت به پیشرفت درک تجربی در این علوم می‌انجامد. در علوم اجتماعی و رفتاری برخلاف علوم طبیعی، تبیین رفتار انسان غالباً دشوارتر و کنترل محیط پژوهش سخت‌تر است و تعاریف پذیرفته شده عمومی غالباً در دسترس نیست. روش‌ها، فنون و خصوصیات نمونه‌گیری نیز از مطالعه‌ای به مطالعه دیگر متفاوت است. این ویژگی‌ها در تحقیقات علوم رفتاری و اجتماعی سبب شد در کشورهای پیشرفته، انبوهی از پژوهش‌ها در این علوم بر روی هم انباشته گردند. علی‌رغم آنکه پژوهش‌ها به بررسی فرضیه‌های یکسانی می‌پرداختند، به نتایج متناقض و ناهماهنگ دست می‌یافتند. در واقع بحران مذکور عبارت بود از انباشته شدن کوهی از پژوهش‌ها بر روی هم، بدون آنکه نتیجه مشخص و قابل اتکایی از درون آنها بیرون آید. از طرفی پرسش‌هایی که این پژوهش‌ها بدان می‌پرداختند با هدف توسعه نظریه یا اعمال سیاست‌های اجتماعی مهم مطرح شده بودند (هانتز و اشمیت، 2004: 18). برای مثال، آیا سرمایه اجتماعی بالاتر، موفقیت تحصیلی بیشتری برای دانش‌آموزان به همراه دارد؟ نتایج پژوهش‌ها ناهماهنگ بود. آیا روان‌درمانی به مردم کمک می‌کند؟ نتایج آزمایش‌ها یکدست نبود. آیا ورزش عزت نفس را بهبود می‌بخشد؟ نتایج پژوهش‌ها متناقض بود.

هر چند در علوم طبیعی و پزشکی نیز نتایج متناقض وجود دارد، لکن وضعیت بحرانی ناشی از تنوع و تعدد این تناقضات در علوم اجتماعی تدریجاً مؤسسات مالی و ادارات عمومی و دولتی را به این نتیجه رساند که نتایج تحقیقات در علوم رفتاری و اجتماعی آشفته، بی‌حاصل و غیرقابل اتکاست (هانترو و اشمیت، 2004؛ ولف، 1986). به طوری که در سال 1981 مدیر بودجه فدرال ایالات متحده کاهش 80 درصدی بودجه تحقیقات علوم اجتماعی و رفتاری را پیشنهاد داد (هانترو و اشمیت، 2004: 19). تصویب این پیشنهاد، به قول گلاس واسمیت (1980) خانه ویران پژوهش علوم اجتماعی را با خاک یکسان می‌کرد.¹ بدین ترتیب بیش از هر زمان دیگری نیاز به ابزاری برای سر در آوردن و یک دست کردن این «تلاش‌های عالمانه» در علوم اجتماعی² احساس می‌شد. توسعه فراتحلیل در اواخر دهه 1970 پاسخی به این بحران بود.

تاریخچه فراتحلیل

مسأله دستیابی پژوهش‌ها به نتایج متناقض، در حالی که یک فرضیه را مورد آزمون قرار می‌دهند، تازگی ندارد. پیرسون در سال 1904 داده‌هایی از پنج مطالعه مربوط به همبستگی بین واکسیناسیون تب روده‌ای و مرگ و میر آن را تجزیه و تحلیل کرد (لیندرو، 1935: 19). شیوه‌های گوناگون ترکیب پژوهش‌ها از یک قرن پیش آغاز و مرحله به مرحله مورد نقد واقع شد و در نهایت فراتحلیل تبدیل به مکمل مهم روش‌های سنتی مرور پژوهش‌ها شده است (هگن، 1982: 10). در واقع روش‌های ترکیب پژوهش‌ها از روش‌های ضعیفی مانند مرور روایتی³ آغاز شد و در نهایت به صورت منسجم و البته کاملاً متفاوت توسعه یافت. به قول کولیک و کولیک (1988) فراتحلیل، تاریخی کوتاه و گذشته‌ای دور دارد. تاریخ فراتحلیل از سال 1976 آغاز می‌شود و معرف آن گلاس است. اما قبل از این تاریخ، پژوهشگران روش‌های دیگری را برای ترکیب پژوهش‌ها به کار می‌بردند. این روش‌ها همان ریشه‌ها و گذشته فراتحلیل هستند. از جمله این روش‌ها می‌توان به مرور روایت گونه، روش شمارش رای⁴ و روش ترکیب مقادیر احتمالات اشاره کرد.

مرور روایت گونه (فراتحلیل کیفی)

قدیمی‌ترین روش ترکیب نتایج و سردرآوردن از پژوهش‌ها، مرور روایت است. مرور روایت با ویژگی‌هایی چون ادبی، کیفی، غیر کمی و بلاغی توصیف شده است. در مرور روایت، مرورگر نتایج

¹ کسرسیومی از انجمن‌های علوم اجتماعی به رهبری انجمن روانشناسان آمریکا (APA) شکل گرفت که با اعمال نفوذ و فشار پیشنهاد مذکور رد شد و در بعضی از حوزه‌ها بودجه افزایش نیز یافت (هانترو و اشمیت، 2004: 18).

² اصطلاح از کولیک و کولیک (به نقل از ولف، 1986) است.

³ narrative review

⁴ vote count method

گزارش شده در هر مطالعه را با توجه به ارزش ظاهری می‌گیرد و تلاش می‌کند نظریه فراگیری بیابد که نتایج را سازگار کند، (هانتز و اشمیت، 2004:445). بزرگ‌ترین ضعف‌این روش ذهنی بودن آن است. مک فیلد (2002) معتقد است درمرور روایت، ذهنیت مرورگر ممکن است اثر بزرگی بر فرآیند مرور بگذارد. ذهنی بودن نتایج این نوع مرورها تا جایی است که حتی قبل از شکل‌گیری روش‌های کمی و آماری مانند فرا تحلیل «نشریه‌ها از چاپ [این نوع] مرورها اجتناب می‌کردند» (هانتز و اشمیت، 2004:20). گلاس (1980) مرور اطلاعات علمی به شیوه غیر علمی روایت را مضحک می‌داند و در ضمن زمانی که مقدار مطالعات زیاد شود، ترکیب آنها به این شیوه بسیار دشوار (غیرممکن) است و مرورگر را زمین‌گیر می‌کند.

روش شمارش رأی

دراین روش پژوهشگر مطالعات در دسترس را در سه مقوله دسته‌بندی می‌کند: آنهایی که نتایج معنادار مثبت به‌دست آورده‌اند، آنان که نتایج معنادار منفی دارند و مطالعاتی که در آنها نتایج غیر معنادار به دست آمده است (هگز، 1982:8). سپس مقوله‌ای که بیشترین فراوانی را داشته باشد، فرض می‌شود که بهترین برآورد را از رابطه بین متغیرهای مستقل و وابسته به‌دست می‌دهد و مبنای کار هم، نتایج مطالعات همان مقوله خواهد بود. این روش هر چند در مقایسه با روش قبلی نتایج عینی‌تری دارد، با مشکلات جدی هم روبروست. ونگ و بوش من¹ (1991) به نقل از هسو، (2003:43) به برخی از این مشکلات اشاره کرده‌اند: اولاً این رویکرد حجم نمونه را در رأی به حساب نمی‌آورد؛ همان‌طور که می‌دانیم افزایش حجم نمونه احتمال به‌دست آوردن نتیجه معنادار آماری ($p < \alpha$) را افزایش می‌دهد؛ ثانیاً برآوردی از اندازه اثر در اختیار نمی‌گذارد.

روش‌های ترکیب احتمالات

بعدها روش‌های کمی‌تر و آماری‌تری نسبت به روش شمارش رأی توسعه یافت. روزنتال (1984) به نقل از دلاور، (1384:303) هفت گونه از این روش‌ها را در کتاب خود معرفی کرده است. در اینجا به دو روش از آنها اشاره می‌شود:

1- روش فیشر²: فیشر در سال 1932 اولین کسی بود که ابزاری برای دگرگونی و ترکیب مقادیر p ابداع کرد. رویکرد او همچنان بهترین روش شناخته (کولیک و کولیک، 1988:5). در این روش لگاریتم طبیعی P های یک طرفه هر مطالعه را می‌گیرند و مجموع آنها را در 2- ضرب می‌کنند.

$$c^2 = -2 \sum \log_e^p$$

¹ Wang & Bushman

² Fisher method

نتیجه دارای توزیع C^2 با درجه آزادی $2N$ است و N در آن تعداد مطالعات به شمار می‌رود.
 2- روش استوفر¹: روش استوفر نیز تقریباً یک رویکرد عمومی در ترکیب احتمالات به شمار می‌رود و محاسبه آن نیز ساده است. در این روش z های متناظر با p های به دست آمده از مطالعات را با هم جمع و بر جذر تعداد مطالعات (\sqrt{N}) تقسیم می‌کنیم.

$$Z_c = \frac{\sum z}{\sqrt{N}}$$

بعد از محاسبه Z_c ؛ مرورگر به جدول توزیع نرمال مراجعه و معنادار بودن رابطه را بررسی می‌کند. در این روش‌ها نیز اندازه اثر محاسبه نمی‌شود و اثر اجزای مطالعات که ممکن است علت واریانس اندازه اثرها باشند، مورد بررسی قرار نمی‌گیرند.

امتیازات فراتحلیل

- برخی از امتیازات فراتحلیل در مقایسه با روش‌های دیگر مرور پژوهش‌ها عبارت‌اند از:
1. روش فراتحلیل، هنگام مرور، عمدتاً از روش‌های عینی برای یافتن مطالعات استفاده می‌شود.
 2. فراتحلیل خصوصیات مطالعات با اصطلاحات کمی و شبه کمی توصیف می‌شود.
 3. فراتحلیل پیشینه‌های طولانی برخی از موضوعات پژوهشی را که شامل یک توده عظیم از اطلاعات است و سازماندهی و عرضه آن به برنامه‌ریزان، مدیران و دست‌اندرکاران گاهی سال‌ها وقت لازم دارد، خیلی خوب خلاصه می‌کند. با روش فراتحلیل بعد از کدگذاری نتایج پژوهش‌ها، به راحتی می‌توان نتایج صدها پژوهش را خیلی سریع توصیف و تجزیه و تحلیل کرد (دلور، 1384: 309).
 4. در فراتحلیل در خصوص کیفیت مطالعات پیش‌داوری نمی‌شود (گلاس و اسمیت، 1980: 19). مطالعات اولیه با روش‌های عینی کدگذاری و به مطالعات با کیفیت خوب و بد تقسیم می‌شوند و در صورتی که علت واریانس اندازه اثرها، کیفیت برخی از پژوهش‌ها و مطالعات باشد، گزارش‌های ضعیف حذف می‌شوند.
 5. چنانچه فراتحلیلی به خوبی طراحی و اجرا شده باشد، می‌توان فرض کرد که این اطلاعات درست است و لذا نیاز به پژوهش و بررسی بیشتری در این زمینه نیست (لیندرو، 1385: 14).

¹ Stuffer method

فراتحلیل و تحلیل ثانویه¹

روزنتال و روزنو (1991) فراتحلیل رانوعی تحلیل ثانویه می‌دانند. گلاس برخلاف آنان، این دو را از هم جدا می‌پندارند و استفاده یکی به جای دیگری را گمراه کننده و غلط‌انداز می‌داند. او سه نوع تحلیل را از هم جدا می‌کند:

«در حالی که تحلیل اولیه تحلیل اصلی داده‌های پژوهش است، تحلیل ثانویه، تحلیل مجدد همان داده‌ها، با هدف پاسخگویی به پرسش اصلی پژوهش با فنون آماری بهتر یا پاسخ به پرسش‌ها جدید با داده قدیمی است. من فراتحلیل را به عنوان تحلیل آماری مجموعه بزرگی از نتایج تحلیل‌ها مطالعات منفرد با هدف ترکیب یافته‌ها به کار می‌برم» (گلاس، 1976:3). کولیک و کولیک (1988) نیز این دورا از هم متمایز می‌کنند. به هر حال متمایز دانستن این دو، به فهم بهتر آنها کمک می‌کند.

اندازه اثر²

اندازه اثر شاخصی است کمی که نتایج و یافته‌های آماری مطالعات در قالب آن خلاصه و یکدست می‌شوند. در فراتحلیل اندازه اثر عنصر کلیدی است و در واقع فراتحلیل را ممکن می‌کند. هدف از استفاده از اندازه اثر، یک شکل کردن یافته‌های آماری گوناگون مطالعات در یک شاخص عددی و سنجه مشترک³ است تا امکان مقایسه و ترکیب نتایج آماری مطالعات فراهم شود. کوهن (1977) اندازه اثر را بزرگی رابطه در جمعیت یا میزان انحراف از فرض صفر تعریف می‌کند.

ضرورت بررسی متغیرهای تعدیل گر در فراتحلیل (آزمون متجانس اندازه اثرها)

فرا تحلیلگر بعد از محاسبه یا استخراج اندازه اثر مطالعات مورد نظر خود، بایستی به ترکیب آنها بپردازد تا تکلیف مطالعاتی که یک فرضیه یکسان را سنجیده‌اند ولی به نتایج متناقض رسیده‌اند، مشخص شود، اما قبل از این کار باید توجه داشت که برآوردهای اندازه اثر نباید ترکیب شوند مگر آنکه متجانس و مشابه باشند (ونگ و بوشمن، 1999:19). وضعیتی که در آن مطالعات از همان ابتدا متجانس باشند به ندرت پیش می‌آید و عمدتاً مطالعات متجانس نیستند. چنانچه متجانس بودن مطالعات رد شود، فرا تحلیلگر برحسب متغیرهای کلیدی (که غالباً از نظریه‌ها و پژوهش‌های مورد بررسی بیرون می‌آیند) مطالعات مورد بررسی اش را حداقل به دو زیر گروه تقسیم و برای هر یک از زیر گروه‌ها اندازه اثر را جداگانه ترکیب می‌کند. فرا تحلیلگر باید این کار را آن قدر ادامه دهد تا هیچ واریانس از اندازه اثر تبیین نشده، باقی نماند.

¹ Meta analysis & secondary analysis

² Effect Size

³ Common Metric

توصیه اکید صاحب‌نظران فراتحلیل این است که چنانچه فرض صفر مبنی بر متجانس بودن اندازه اثر مطالعات رد شود و اندازه اثر مطالعات مورد نظر ناهمگون باشند، پژوهشگر باید حتی الامکان به کمک نظریه، ناهمگونی موجود را توضیح دهد؛ در غیراین صورت فراتحلیل چیزی جز مجموعه‌ای از فرمول‌های آماری نخواهد بود. در واقع هنر فراتحلیلگر چیزی جز توضیح نظری و آماری واریانس موجود در میان اندازه اثرها نیست.

فرضیه

در مقاله حاضر پرسش‌ها مطرح شد: آیا مطالعاتی که با نام فراتحلیل در حوزه علوم اجتماعی در کشورمان چاپ می‌شوند، فراتحلیل‌اند؟ آیا با توجه به منطق و بحث فراتحلیل، پژوهش‌های حوزه علوم اجتماعی در ایران قابلیت فراتحلیل را دارند؟

پاسخی که در ابتدای امر نویسندگان مقاله حاضر به پرسش مطرح شده فوق می‌دهند این است که پژوهش‌های علوم اجتماعی در ایران قابلیت فراتحلیل را ندارند؛ چرا که رکن اصلی فراتحلیل انباشت جدی پژوهش در یک حوزه است. امری که حداقل در پژوهش‌های علوم اجتماعی در ایران و در مقطع کنونی رخ نداده است. برای آزمون ادعای خود، به پشتوانه مبانی نظری مختصری که پیش از این در خصوص فراتحلیل مطرح شد تعدادی از فراتحلیل‌هایی را که نماینده دو جریان اصلی فراتحلیل در داخل کشورمان است نقد می‌کنیم و فرضیه خود را به محک آزمون می‌گذاریم.

روش پژوهش

در این پژوهش برای نقد و بررسی فراتحلیل‌های اجرا شده در حوزه علوم اجتماعی از تحلیل محتوای کیفی استفاده شده است. در این تحلیل محتوای کیفی قصد داریم با نقد تعدادی از فراتحلیل‌های اجرا شده در حوزه علوم اجتماعی، به آزمون ادعای مطرح شده در این مقاله بپردازیم.

فراتحلیل‌هایی که نقد خواهند شد، در واقع نمونه مقاله حاضر را تشکیل می‌دهند. انتخاب این فراتحلیل‌ها تصادفی نبوده و با هدف خاصی صورت گرفته است. این نمونه متشکل از سه فراتحلیل است که در حوزه علوم اجتماعی در کشورمان اجرا شده‌اند. دو فراتحلیل اول، نماینده همان کاری هستند که به نام فراتحلیل کیفی در کشورمان رواج یافته است و فراتحلیل سوم، نماینده فراتحلیل‌های کمی در کشورمان است. این نمونه در قالب جدول 1 معرفی شده است.

جدول 1: معرفی سه فراتحلیل نقد شده در مطالعه حاضر

ردیف	عنوان	نویسنده/پژوهشگر	مجله منتشر کننده	سال	شماره
1	فراتحلیل مطالعات اجرا شده در زمینه کوچ‌نخبگان و پیشگیری از مهاجرت	دکتر غلامرضا ذاکر صالحی	جامعه‌شناسی ایران	1386	1
2	فراتحلیل آسیب‌های اجتماعی	دکتر ابراهیم بیات	معاونت اجتماعی ناجا	1387	(کتاب)
3	فراتحلیل مطالعات رضایت شغلی در سازمان‌های آموزشی	دکتر مصطفی ازکیا و محمود توکلی	نامه علوم اجتماعی	1385	27

در بخش بعدی به آسیب‌شناسی این فراتحلیل‌ها خواهیم پرداخت.

یافته‌ها و نتایج پژوهش

در بخش اول مقاله حاضر بعد از تدوین مسأله، فرضیه مقاله مطرح شد. در این بخش به آزمون آن پرداخته می‌شود. مابین فرض را مطرح کردیم که علوم اجتماعی در مقطع کنونی قابلیت فراتحلیل را ندارد و هزینه کردن در خصوص فراتحلیل پژوهش‌ها در مقطع کنونی و در حوزه علوم اجتماعی چیزی جز هدر دادن منابع نیست. برای آزمون این فرض روشن، به پشتوانه متونی که پیش از این ارایه به آنها اشاره شد، به تعدادی از فراتحلیل‌های اجرا شده در حوزه علوم اجتماعی رجوع می‌کنیم و نشان خواهیم داد که این فراتحلیل‌ها ضمن اینکه فاقد غنای لازم هستند با معیارهای فراتحلیل فاصله دارند.

بعد از پایان یافتن نقد فراتحلیل‌های مورد نظرمان، به علت یابی نیز خواهیم پرداخت. به عبارت دیگر به این پرسش نیز پاسخ خواهیم گفت. که چرا علوم اجتماعی در ایران و در مقطع کنونی قابلیت فراتحلیل را ندارد اینک به آسیب‌شناسی و نقد فراتحلیل‌هایی که به عنوان نمونه انتخاب کرده‌ایم، می‌پردازیم.

الف) آسیب‌شناسی پژوهش‌هایی که به دسته بندی اجزای پژوهش‌های یک حوزه پرداخته و با نام فراتحلیل کیفی منتشر شده‌اند:

در این بخش دو مورد از فراتحلیل‌های کیفی منتشر شده در حوزه علوم اجتماعی در ایران مورد نقد و بررسی قرار می‌گیرد. روند نقد و بررسی دو فراتحلیل مورد نظر تابع قاعده مشخصی است، بدین ترتیب که ابتدا خلاصه‌ای از فراتحلیل نقد شده مطرح می‌شود. در این خلاصه سعی شده است به

روایت و برداشتی که نویسنده از فراتحلیل دارد، به طور مقتضی پرداخته شود. سپس بر پایه خلاصه مطرح شده و مبانی نظری فراتحلیل، به نقد و بررسی این فراتحلیل‌ها پرداخته خواهد شد. اطلاعات مربوط به فراتحلیل‌های نقد شده در جدول 2 ارایه شده است.

جدول 2: تعدادی از مطالعاتی که به دسته بندی اجزا و نتایج پژوهش‌ها پرداخته و با نام فراتحلیل منتشر شده‌اند

عنوان	نویسنده/پژوهشگر	مجله منتشر کننده	سال	شماره
1 فراتحلیل مطالعات انجام شده در زمینه کوچ نخبگان و پیشگیری از مهاجرت	دکتر غلامرضا ذاکر صالحی	جامعه‌شناسی ایران	1386	1
2 فراتحلیل آسیب‌های اجتماعی	دکتر ابراهیم بیات	معاونت اجتماعی ناجا	1387	(کتاب)

1- آسیب شناسی « فراتحلیل مطالعات اجرا شده در زمینه کوچ نخبگان و پیشگیری از مهاجرت »

نویسنده مقاله مذکور از روش فراتحلیل کیفی استفاده کرده است. او معتقد است یافته‌های پژوهشی‌اش نتیجه انباشت، ترکیب و تلفیق نتایج تک تک پژوهش‌های اجرا شده در قلمرو موضوع معین پژوهش، یعنی راهکارهای توسعه نیروی انسانی نخبه و پیشگیری از فرار مغزهاست (ذاکر صالحی، 1386:121).

نویسنده مقاله برای یافتن پژوهش‌ها و مقاله‌ای مربوطه به کتابخانه دانشکده‌های علوم انسانی و مرکز اسناد و مدارک علمی کشور و پایگاه‌های اینترنتی نشریات علمی داخل کشور مراجعه کرده، به جستجوی آزاد در شبکه اینترنتی پرداخته و 48 اثر علمی داخل کشور شامل کتاب، طرح پژوهشی، پایان نامه و مقاله را انتخاب و مطالعه کرده است. ابزار فراتحلیلی مورد استفاده وی نیز پرسشنامه است.

در قسمت اول این فراتحلیل، نویسنده پس از طرح مساله، چهارده رویکرد نظری مرتبط با موضوع مهاجرت نخبگان را مطرح کرده است. از جمله این نظریه‌ها می‌توان به نظریه‌های سرمایه انسانی، سرمایه اجتماعی و محرومیت نسبی اشاره کرد. سپس مقاله به دو بخش تقسیم شده است. در بخش اول مؤلفه‌های شکلی و روش شناسی پژوهش‌های گردآوری شده بررسی شده است، در بخش دوم نیز محتوای پژوهش‌ها مورد بررسی قرار گرفته‌اند.

ذاکر صالحی در بخش اول مقاله به دسته بندی اجزای پژوهش‌های گردآوری شده در قالب ده مقوله (آیتم) می‌پردازد. این ده مقوله عبارت‌اند از:

2. پراکندگی موضوعی آثار علمی
3. دوره زمانی انتشار پژوهش
4. میزان همکاری پژوهشگران در تهیه اثر
5. قلمرو رشته‌ای آثار علمی
6. روش پژوهش آثار
7. میدان مطالعه پژوهش‌ها
8. فنون جمع‌آوری اطلاعات در پژوهش‌ها
9. وضعیت فرضیه‌ها در 19 طرح پژوهشی
10. فنون تجزیه و تحلیل

نویسنده محترم مقاله 48 اثر پژوهشی گردآوری شده را براساس این ده مقوله دسته‌بندی کرده است. مثلاً در خصوص مقوله میدان مطالعه پژوهش‌ها، این گونه می‌نویسد:

"60/4 درصد مطالعات به صورت اسنادی و نظری بوده و میدان مطالعه آنها استاد/مدارک است. در رتبه دوم با سهم 27 درصد مطالعاتی قرار دارد که میدان مطالعه خود را سازمان/نهاد/دانشگاه قرار داده‌اند. رتبه سوم با 10/4 درصد به مطالعات در سطح ملی (کشور) اختصاص دارد. در قلمرو استانی متأسفانه هیچ مطالعه‌ای توسط محقق یافت نشد» (ذاکر صالحی، 1386: 124).

بدین ترتیب 48 اثر پژوهشی به همین سیاق و براساس ده مقوله ذکر شده دسته‌بندی شده و بخش اول مقاله پایان یافته است.

در بخش دوم نیز نویسنده مقاله، پژوهش‌ها را براساس چهار مؤلفه زیر دسته‌بندی کرده است:

1. اهداف پژوهش
2. مبانی نظری
3. نتایج
4. راهکارها

نویسنده، در بخش مبانی نظری، مطالعات مورد نظرش را این گونه دسته‌بندی می‌کند:

"39/6 درصد آثار مبتنی بر نظریه جاذبه و دافعه و 37/4 درصد مبتنی بر آموزه‌های نظری مشابه و مرتبط با آن بوده‌اند. در رتبه سوم 16/6 درصد آثار به سایر نظریه‌ها متکی بوده‌اند. بنابراین اکثریت قابل توجهی از آثار علمی مورد بررسی یعنی 77 درصد، در نظریه جاذبه-دافعه به گونه‌ای اشتراک محتوایی دارند. لذا می‌توان نتیجه گرفت این نظریه در مطالعات مورد نظر جنبه بنیادین و معنایی دارد" (ذاکر صالحی، 1376: 127).

بدین ترتیب اجزای 48 پژوهش گردآوری شده براساس چهار مؤلفه دوم هم دسته بندی شده و مقاله پایان یافته است.

نقد و بررسی:

روایتی که نویسنده مقاله از فراتحلیل دارد صرفاً دسته بندی و طبقه بندی اجزا و مؤلفه‌های پژوهش‌هاست. این در حالی است که نویسنده مقاله هدف خود از فراتحلیل را نیل به نتایج کلی و کاربردی از طریق ترکیب منابع و اطلاعاتی اعلام می‌کند که در داخل کشور در زمینه جذب نخبگان و پیشگیری از فرار مغزها صورت گرفته است.

آیا دسته بندی اجزا و مؤلفه‌های پژوهش‌ها فراتحلیل است؟ آیا دسته بندی اجزا و مؤلفه‌های پژوهش‌ها مرور روایت (فراتحلیل کیفی) است؟ پاسخ روشن است، این مقاله اصولاً فراتحلیل از نوع کمی یا کیفی آن نیست؛ چرا که در آن برای حل تناقضات میان نتایج پژوهش‌های صورت گرفته هیچ تلاشی، چه به صورت کیفی و چه به صورت کمی نشده است. در واقع می‌توان گفت نویسنده محترم با نوعی مسامحه از اصطلاح فراتحلیل استفاده کرده است و بهتر بود آن را جمع بندی یا دسته بندی پژوهش‌های این حوزه می‌نامید.

2- آسیب شناسی « فراتحلیل آسیب‌های اجتماعی »

عنوان فوق نام کتابی است که معاونت اجتماعی ناجا (اداره کل مطالعات) منتشر کرده است. کتاب یاد شده دارای شش فصل است. در فصل اول نگاهی به کلیات پژوهش و نیز نگاه پژوهشگر به موضوع آمده و در فصل دوم مسأله اعتیاد به عنوان یکی از اصلی‌ترین و پیچیده‌ترین مسائل اجتماعی ایران مرور شده است. در فصل سوم مسأله سرقت که با شرایط اقتصادی کشورهمخوانی دارد، بررسی می‌شود. نویسنده در فصل چهارم به بررسی مسأله قتل پرداخته و در فصل پنجم دختران فراری به عنوان تجلی کژکارکردهای خانواده بررسی شده است (بیات، 1387).

هر یک از فصول کتاب (جز فصل اول) دارای عنوان‌ها و سرفصل‌های همسانی است. برای مثال سرفصل‌های فصل دوم کتاب که به فراتحلیل پژوهش‌های اعتیاد اختصاص یافته است، از این قرارند:

- طرح و بیان مسأله
- چالش‌های فرهنگی اجتماعی اعتیاد
- طبقه بندی مبانی نظری و تجربی پژوهش‌های تحلیل شده
- دسته بندی عوامل مؤثر بر بروز اعتیاد
- ارزیابی پژوهش‌ها از حیث روش
- ارزیابی پژوهش‌ها از حیث راهکارها

- راهکارهای قانونی
- راهکارهای اقتصادی
- راهکارهای آموزشی و فرهنگی
- راهکارهای اجتماعی
- راهکارهای پژوهشی
- راهکارهای مرحله بعد از وقوع
- نقد راهکارها
- چه باید کرد؟

بدین ترتیب نویسنده کتاب براساس همین سرفصل‌ها به زعم خود به فراتحلیل پژوهش‌های اجرا شده در حوزه اعتیاد و سایر آسیب‌های اجتماعی پرداخته است. دکتر بیات در فصل دوم کتاب خود بعد از بحث مفصل درباره مسأله اعتیاد و تبعات آن برای فرد و جامعه، اجزای پژوهش‌های گردآوری شده در حوزه اعتیاد را دسته بندی کرده است. مثلاً در بخش ارزیابی پژوهش‌ها از حیث نوع روش، این‌گونه بررسی کرده است:

«نتایج بررسی در زمینه نوع روش پژوهش‌های مربوط به اعتیاد نشان می‌دهد که 74/4 درصد از این مطالعات با روش پیمایش، 20/5 درصد با روش مطالعه اسنادی و 5/1 درصد نیز با روش تحلیل ثانویه اجرا شده‌اند» (بیات، 1387: 38).

بدین ترتیب دکتر بیات، براساس سرفصل‌هایی که پیش از این بدان اشاره شد، به دسته بندی اجزای پژوهش‌ها پرداخته و در سرتاسر کتاب به همین شیوه عمل کرده است.

نقد و بررسی:

هر چند مروری بر پژوهش‌های اجرا شده در حوزه اعتیاد می‌تواند به ارتقای حساسیت به موضوع کمک شایانی باشد، همان‌طور که از عنوان‌ها و سرفصل‌های کتاب بر می‌آید، نویسنده محترم، فراتحلیل را تا حد خلاصه و دسته بندی پژوهش‌ها فرو کاسته است. برداشت نویسنده از فراتحلیل، صرفاً دسته بندی و طبقه بندی اجزای پژوهش‌هاست. این اجزا شامل، متغیرهای مستقل پژوهش‌ها، نظریه‌های مورد استفاده در پژوهش‌ها، روش‌های به کار رفته در پژوهش‌ها، پیشنهادهای پژوهش‌ها و از این قبیل است. این در حالی است که نویسنده در فصل اول کتاب به فراتحلیل به عنوان روشی کمی برای ترکیب نتایج آماری مطالعات اشاره و حتی تأکید کرده است. وی در این فصل حداقل به پنج تعریف از دانشمندان این حوزه اشاره می‌کند. در هر یک از این تعریف‌ها به کمی بودن و آماری

بودن فراتحلیل اشاره و تأکید شده است، ولی درنهایت آنچه مطرح می‌شود، دسته بندی اجزای پژوهش‌هاوارزیابی کیفیت آنهاست.

3- آسیب شناسی « فراتحلیل مطالعات رضایت شغلی در سازمان‌های آموزشی »

در اینجا به فراتحلیلی می‌پردازیم که تا حدود زیادی به یک فراتحلیل درست نزدیک شده است اما کاستی‌هایی نیز دارد. اطلاعات مربوط به این فراتحلیل در جدول 3 ارائه شده است.

جدول 3: اطلاعات مربوط به فراتحلیل رضایت شغلی

عنوان	نویسنده	مجله	سال	شماره
فراتحلیل مطالعات رضایت شغلی در سازمان‌های آموزشی	دکتر مصطفی ازکیا و محمود توکلی	نامه علوم اجتماعی	1385	27

فراتحلیل فوق کمی است و براساس پژوهشی در سال 1382 و با حمایت مالی معاونت پژوهشی دانشگاه تهران اجرا شده است. این فراتحلیل بر روی 44 پایان نامه کارشناسی ارشد در سطح دانشگاه‌های تهران، تربیت مدرس، شهید بهشتی، علامه طباطبایی، الزهرا و تربیت معلم اجرا شده است.

در 44 پایان نامه مرور شده، از مجموع فرضیاتی که در آنها رضایت شغلی متغیر وابسته بوده است، 263 فرضیه استخراج شده است. فراتحلیلگران با استناد به تامپسون¹ ملاک ورود فرضیات به فراتحلیل را تکرار آنها در حداقل پنج مطالعه در نظر گرفته‌اند. در میان فرضیات، تنها ده فرضیه که در مجموع 85 بار در پایان نامه‌های مختلف تکرار شده بودند و فراوانی بیش از پنج داشتند برای فراتحلیل برگزیده شدند. این فرضیه‌ها و فراوانی آنها در جدول ذیل آمده است:

جدول 4: توزیع فراوانی فرضیه‌های مستقل با فراوانی بیش از پنج، در پایان نامه‌های رضایت شغلی

فرضیه	فراوانی
رابطه جنس و رضایت شغلی	13
رابطه سابقه کار و رضایت شغلی	13
رابطه سن و رضایت شغلی	12
رابطه تحصیلات و رضایت شغلی	10
رابطه عملکرد مدیر و رضایت شغلی	10
رابطه حقوق و پرداخت و رضایت شغلی	7

فراوانی	فرضیه
5	رابطه میزان مشارکت و رضایت شغلی
5	رابطه رشته تحصیلی و رضایت شغلی
5	رابطه وضعیت تاهل و رضایت شغلی
5	رابطه خلاقیت‌های فردی و رضایت شغلی
85	جمع

بدین ترتیب فراتحلیلگران در نهایت، ده فرضیه فوق را با یکدیگر تلفیق کرده‌اند. نتایج تلفیق فرضیات فوق نشان داد که فرض رابطه بین متغیرهای سابقه پرداخت و میزان پرداخت با رضایت شغلی رد و فرض رابطه بین متغیرهای مشارکت، مدیریت، امکان بروز خلاقیت‌های فردی، تاهل، تحصیلات، رشته تحصیلی، سن و جنس با رضایت شغلی اثبات شده است.

نقد و بررسی

شیوه گردآوری در پژوهش

نمونه‌گیری در فراتحلیل محل تردید است. در واقع فراتحلیلگر تلاش نمی‌کند که از مطالعات انجام شده نمونه‌های معرف بیرون بکشد، بلکه سعی دارد تمامی مطالعات اجرا شده را ردیابی کند. کوپر (1379) معتقد است، بهترین وضعیت، دستیابی فراتحلیلگر به تمامی پژوهش‌های اجرا شده (منتشر شده و منتشر نشده) است، اما این وضعیت به ندرت پیش می‌آید. پژوهشگر شاید بتواند به پژوهش‌های انتشار یافته دست یابد، اما دستیابی به پژوهش‌های منتشر نشده احتمال کمتری دارد.

فراتحلیل پایا و معتبر فراتحلیلی است که در آن فراتحلیلگر در ردیابی جامع و گسترده، به همه متون پژوهشی منتشر شده دست یابد. فراتحلیلگر باید حتی‌الامکان به کانال‌های اطلاعاتی مختلف دسترسی داشته باشد. هر چه جستجو جامع‌تر باشد، حس اعتماد بررسی‌کننده در این مورد بیشتر خواهد بود که اگر بررسی‌کننده دیگری هم از منابع متعدد اما نه لزوماً یکسان استفاده کند، احتمالاً به نتایج یکسانی می‌رسد. در فراتحلیل حاضر در خصوص این اصل بنیادی و مهم فراتحلیل تسامح زیادی دیده می‌شود. اگرچه در دسترس نبودن پژوهش‌های سازمان‌های دولتی و خصوصی این فراتحلیل را تا حدودی از نقد بیشتر در این زمینه مبرا می‌کند، لکن مشخص نیست که چرا پایان نامه‌های دانشگاه آزاد، امام حسین، امام صادق و... نادیده مانده‌اند؟ در حالی که اینها نیز سازمان آموزشی هستند. با عنایت به این نقص عمده در این فراتحلیل، همان‌گونه که کولیک و کولیک (1988) پیشنهاد می‌کنند فراتحلیل‌هایی که مجموعه‌ای از مطالعات دم دست را پوشش می‌دهند، ممکن است خرده تحلیل¹ باشند اما فراتحلیل نیستند.

ارزیابی کیفیت مطالعات

یکی دیگر از ایرادهای وارد بر کار مزبور این است که کیفیت مطالعات فراتحلیل شده کدگذاری و بررسی نشده است. پذیرفتن مطالعات بدون ارزیابی کیفیت آنها نتایج فراتحلیل را آلوده می‌کند و تورش جدی در نتایج به وجود می‌آورد. این در حالی است که نویسندگان فراتحلیل معتقدند پایان نامه‌های فراتحلیل شده، عموماً مشکل اعتبار، اعم از اعتبار نمونه گیری، اعتبار آماری و نیز قابلیت اعتماد هستند. اعلام این نقص، ضرورت توجه به کیفیت مطالعات، دو چندان می‌کند.

نحوه برخورد با مطالعات فاقد اندازه اثر

در فراتحلیل حاضر مطالعاتی که اطلاعات آماری آنها ناقص بوده و امکان محاسبه اندازه اثر وجود نداشته است، حذف شده‌اند. در حالی که هگز (1982)، معمار فراتحلیل¹، حذف این گونه مطالعات را راهبرد نامناسبی می‌داند و آن را پیشنهاد نمی‌کند. راهبرد دیگری که او برای برخورد با مطالعات فاقد اطلاعات آماری کافی برای محاسبه اندازه اثر ارائه می‌دهد، این است که تمامی اندازه اثرهای غیرقابل محاسبه را مقدار صفر در نظر بگیریم، با این فرض که عمدتاً پژوهشگران از گزارش نتیجه صفر در مطالعات خودداری می‌کنند. این موضع گیری نیز منجر به برآورد محافظه کارانه اندازه اثر کلی می‌شود و مشکلاتی جدی در بررسی رابطه بین مشخصه‌های مطالعات و اندازه اثر به وجود می‌آورد. راهبرد بهتر در برخورد با اطلاعات ناقص، بیرون کشیدن هر نوع اطلاعات درباره نتایج مطالعه است. برای مثال ما غالباً می‌توانیم جهت (علامت) اندازه اثر را حتی هنگامی که یک اندازه اثر را نمی‌دانیم، استنباط کنیم. فهرست کردن این جهت‌های اثر می‌تواند بعداً کمبود تحلیل اندازه اثر را جبران کند.

بررسی متغیرهای تعدیل گر

بررسی تأثیر متغیرهای تعدیل گر بر واریانس اندازه اثرهای مطالعات، مهم‌ترین و اساسی‌ترین بخش هر فراتحلیلی را تشکیل می‌دهد. این اهمیت تا جایی است که بخش عمده‌ای از متون فراتحلیل در سال‌های شکوفایی آن، به این موضوع اختصاص دارد. همان طور که در مبانی نظری فراتحلیل گفته شد، چنانچه اندازه اثرهای مطالعات، متجانس نباشند، پژوهشگر با پشتوانه نظری به شناسایی متغیرهای تعدیل گر می‌پردازد و برای توضیح ناهمگونی میان مطالعات از آنها استفاده می‌کند. در این فراتحلیل از ده فرضیه فراتحلیل شده، هشت فرضیه نامتجانس بوده‌اند. فراتحلیل‌گران علی‌رغم این ناهمگونی بین اندازه اثرها به تلفیق آنها پرداخته‌اند و بررسی متغیرهای تعدیل گر را وقت بردارسته و به دلیل وجود گروه‌های ترکیبی در گروه‌های فرعی، آن را فاقد نتیجه لازم تشخیص داده‌اند. این در حالی است که هنر فراتحلیل گر توضیح واریانس میان نتایج متناقض مطالعات است، در غیر این صورت فراتحلیل به تعدادی فرمول آماری بی‌روح تبدیل می‌شود.

جمع بندی

در فراتحلیل رضایت شغلی در سازمان‌های آموزشی، انتقاداتی به نحوه گردآوری در پژوهش‌ها، ارزیابی نکردن کیفیت مطالعات، نحوه برخورد با مطالعاتی که فاقد اطلاعات آماری کافی بوده‌اند و همچنین بررسی نکردن متغیرهای تعدیل گر پیش از تلفیق اندازه اثرها وارد آمد. کاستی‌های فوق در کنار هم سبب شده‌اند که این فراتحلیل پیش از آنکه فراتحلیل باشد، تبدیل به یک خرده تحلیل یا فراتحلیل ناقص شود.

بحث و نتیجه گیری

در این مقاله گفته شد که فراتحلیل از نظر روش شناسی در بسیاری از حوزه‌های علوم، مانند کشاورزی، پزشکی، علوم اجتماعی و هر جا که از روش‌های آماری برای آزمون فرضیات استفاده شود کاربرد دارد و فراتحلیل را روشی کمی برای ترکیب نتایج پژوهش‌هایی که فرضیه یکسانی را سنجیده ولی به نتایج متناقضی دست یافته‌اند، تعریف کردیم.

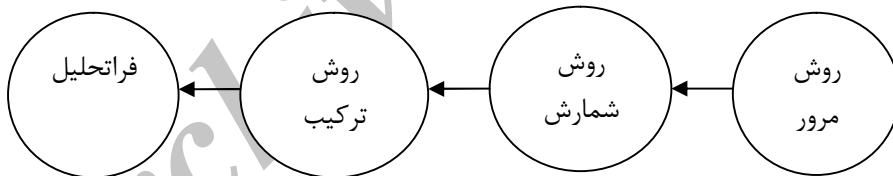
پرسشی که این مقاله قصد پاسخ دادن به آن را دارد، پرسش ساده و روشنی است، آیا علوم اجتماعی در ایران و در مقطع کنونی قابلیت فراتحلیل را دارد؟ برای پاسخ به این پرسش ابتدا پیشینه مختصری از فراتحلیل مطرح شد. به پشتوانه همین پیشینه، تعدادی از فراتحلیل‌های منتشر شده در داخل کشور مورد نقد قرار گرفتند.

از نتایج آسیب شناسی فراتحلیل کوچ‌نخگان و فراتحلیل آسیب‌های اجتماعی چنین بر می‌آید که نویسندگان این فراتحلیل‌ها، روایتی که از فراتحلیل در ذهن دارند، جمع بندی، دسته بندی و طبقه بندی اجزای پژوهش‌هاست. این مطالعات، فراتحلیل چه از نوع کمی و چه از نوع کیفی آن نیستند. علت این تلقی، احتمالاً نقص آشنایی جامعه پژوهشی ما با فراتحلیل است.

فراتحلیل رضایت شغلی در سازمان‌های آموزشی آخرین فراتحلیل نقد شده در این مقاله است. آسیب شناسی این فراتحلیل شواهد روشنی در خصوص وضعیت و قابلیت فراتحلیل در حوزه علوم اجتماعی کشورمان را به نمایش می‌گذارد. در آسیب شناسی این فراتحلیل گفته شد که فراتحلیل‌گران به ارزیابی کیفیت مطالعات نپرداخته، در گردآوری جامع و کامل مطالعات تسامح زیادی داشته‌اند و از همه مهم‌ترین‌ها به بررسی متغیرهای تعدیل گر نپرداخته‌اند. نویسندگان این فراتحلیل در خصوص دو مورد اول توضیحی مطرح ندادند، اما در خصوص نپرداختن به متغیرهای تعدیل گر، به وقت بر بودن آن اشاره می‌کنند و آن را فاقد نتیجه لازم می‌دانند. این توضیحات به ظاهر مسأله اشاره دارد. فراتحلیل‌گران حتی اگر هم می‌خواستند، نمی‌توانستند کیفیت مطالعات را ارزیابی کنند. آنها اگر قصد و امکان بررسی متغیرهای تعدیل گر را داشتند، باز نمی‌توانستند چنین کنند. چرا که با تقسیم مطالعات

به زیرگروه‌ها، براساس متغیرهای تعدیل گر و یا کیفیت مطالعات، تعداد فرضیات در هر گروه کاهش می‌یابد و منجر به از دست دادن ملاک ورود به فراتحلیل می‌شود¹. بدین ترتیب در نهایت فرضیه‌ای برای تلفیق کردن باقی نمی‌ماند. در حالی که رضایت شغلی از موضوعات قدیمی در متون پژوهشی کشورمان است، انباشت پژوهش‌ها در این حوزه آن قدر نیست که قابلیت اجرای یک فراتحلیل کامل و دقیق روی آنها امکان پذیر باشد.

فراتحلیل در پاسخ به یک بحران روش شناختی که در دهه 80 میلادی به اوج خود رسیده بود، به وجود آمد و توسعه یافت. این بحران می‌رفت تا علوم اجتماعی را به ورطه نابودی بکشاند. در واقع زمینه لازم برای توسعه آن وجود داشت و این زمینه نیز انباشت پژوهش‌ها با نتایج متناقض بود. موضوع دیگر روند تکوین این بحران روش شناختی است. این بحران محصول یک حرکت آرام و بطئی بود، حرکتی که سال‌ها پیش از شکل‌گیری فراتحلیل آغاز شده بود. به عبارت دیگر به دست آوردن نتایج متناقض از مطالعاتی که فرضیه یکسانی را می‌سنجیدند، به یک باره در دهه 80 میلادی به وجود نیامد، بلکه دهه یاد شده اوج این بحران و غیرقابل تحمل شدن آن برای سازمان‌های دولتی و خصوصی تأمین‌کننده بودجه در ایالات متحده بود. از سوی دیگر، دانشمندان آمریکایی نیز در مقابل تکوین این بحران آرام ننشستند و به موازات تکوین بحران روش‌های پاسخگویی به آن را توسعه دادند. این روش‌ها در واقع همان ریشه‌های فراتحلیل را تشکیل می‌دهند. در شکل ذیل فرایند توسعه روش‌های ترکیب پژوهش‌ها نشان داده شده است.

شکل 1: فرایند توسعه روش‌های مرور و ترکیب پژوهش‌ها

در سال‌های اولیه مطرح شدن این بحران، به دلیل حجم کم مطالعات انباشت شده، روش مرور روایتی روشی مطلوب و برای ترکیب یافته‌های چند مطالعه محدود مناسب بود، اما با گذشت زمان و افزوده شدن مطالعات با نتایج متناقض این روش کارایی خود را از دست داد و روش‌های مرور پژوهش‌ها به سمت الگوهای کمی مانند روش شمارش رای سوق داده شدند. اما این روش نیز به دلیل کاستی‌هایی که داشتند، کنار گذاشته شدند و روش‌های دقیق‌تری چون ترکیب احتمالات توسعه یافت. در نهایت فراتحلیل جانشین بلامنازع این روش‌ها شد.

اما در ایران این سیر تحولی انباشت پژوهش هنوز طی نشده است و زمینه لازم برای اجرای فراتحلیل هنوز در بسیاری از حوزه‌های کشورمان وجود ندارد. همان گونه که یافته‌های این مقاله نیز نشان داد، اجرای فراتحلیل حداقل در حوزه علوم اجتماعی و در مقطع کنونی در کشورمان یک فرارو به جلوی ناکام خواهد بود. در واقع توجه به تناقضات در پژوهش یک مرحله پیشرفته‌تر از توجه به نتایج پژوهش‌ها و توجه به نتایج پژوهش‌ها یک مرحله جلوتر از امکان اجرا پژوهش و نیاز به آن در نهادهای گوناگون اقتصادی، اجتماعی و سیاسی جامعه است.

در نتیجه به کسانی که به صرف اجرای چند پژوهش در مورد یک موضوع، ضرورت اجرای پژوهش در این موضوع را نفی می‌کنند باید گفت، معیار کفایت نسبی در تنوع و تعدد پژوهش‌ها امکان فراتحلیل و منتج شدن فراتحلیل به نتیجه است.

پیشنهادات

1. از اجرای فراتحلیل در حوزه علوم اجتماعی جلوگیری شود. تخصیص منابع برای اجرای فراتحلیل در این حوزه چیزی جز هدر دادن منابع نیست. به نظر می‌رسد بهتر است یا از عناوین دیگری نظیر جمع بندی، طبقه بندی و دسته بندی پژوهش‌ها بهره گرفته شود یا در تحلیل‌هایی از این دست با توجه به امکانات و محدودیت‌های پژوهشی در جامعه ایرانی، به همان نوآوری روش شناختی پرداخته شود که در خصوص فراتحلیل رخ داده است.
2. در خصوص الکترونیکی شدن پژوهش‌های اجرا شده در کشورمان اهتمام بیشتری به خرج داده شود، زیرا رکن اساسی فراتحلیل دستیابی کامل و جامع به پژوهش‌های اجرا شده است.
3. مطالعاتی همانند مقاله حاضر در حوزه‌هایی مثل کشاورزی، پزشکی و سایر حوزه‌ها اجرا شود تا قابلیت فراتحلیل در این حوزه‌ها ارزیابی گردد.
4. از آنجایی که فراتحلیل زمانی امکان پذیر است که علاوه بر تعدد پژوهش‌ها پیرامون یک موضوع، تعهد به معیارهای تحقیق، نظیر پایایی و اعتبار بسیار جدی گرفته شود، لازم است در اجرای پژوهش‌ها دقت بیشتری به عمل آید. به خصوص نگاشت مقاله‌های انتقادی از این دست می‌تواند در نظارت جامعه علمی بر این کار مؤثر باشد.

منابع فارسی

- ازکیا، م. و توکلی، م. (1385). فراتحلیل مطالعات رضایت شغلی در سازمان‌های آموزشی، نامه علوم اجتماعی، شماره 27.
- بیات، ا. (1387) فراتحلیل آسیب اجتماعی. انتشارات نیروی انتظامی جمهوری اسلامی ایران، معاونت اجتماعی.
- توسلی، غ. (1371). نظریه‌های جامعه‌شناسی، چاپ سوم، انتشارات سمت، تهران.
- دلاور، ع. (1384). مبانی نظری و عملی پژوهش در علوم انسانی و اجتماعی، تهران، چاپ چهارم، انتشارات رشد.
- ذاکر صالحی، غ. (1386). فراتحلیل مطالعات انجام شده در زمینه جذب نخبگان و پیشگیری از مهاجرت آنان، مجله جامعه‌شناسی ایران، دوره هشتم، شماره 1.
- کوپر، ه. ام. (1379). پژوهش ترکیبی: راهنمای بررسی متون برای پژوهش. ترجمه: محمدعلی و حمید رفیعی. تهران، چاپ اول، دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- لندرو، گ. (1385). تجربه و تحلیل افزوده در پژوهش‌های پزشکی. ترجمه: حسن صانعی. تهران، چاپ اول، انتشارات اندیشمند.

منابع انگلیسی

- Cohen, J. (1977). *Statistical Power Analysis for the Behavioral Sciences: (Rev. Ed)*. New York: Academic Press.
- Glass, G. V & Smith, M. L (1980). *Methods of Integrative Analysis: Meta-Analysis of Research*. To National Institute of Education. (ERIC Document Reproduction Service No. 208 003).
- Glass, G. V (2000). *Meta-Analysis at 25*. Retrieved from: http://www.glass.ed.asu/gene/full_text.html.
- Glass, G. V. (1976). *Primary, Secondary and Meta_Analysis*. Educational Research, 5.
- Hedges, L. V. (1982). *Statistical Methodology in Meta_Analysis*. National Inst. Of Education, Washington, D. C. (ERIC Document Reproduction Service No. 227133).
- Hsu, Y. (2003) . *The Effectiveness of Computer-Assisted Instruction in Statistics Education: A Meta – Analysis*. Unpublished Doctoral Dissertation. The University of Arizona.

- Hunter, J. E & Schmidt, F. L. (2004). *Methods of Meta Analysis: Correcting Error and Bias in Research Findings*, (2nd ed.). New Bury Park, C. A.: Sage Publication.
- Kulik, J. A, & Kulik, C. L. C (1988). *Meta_Analysis: Historical Origins and Contemporary Practice*. Paper Presented at The Annual Meeting of The American Educational Research Association, New Orleans. (ERIC Document Reproduction Service No. 297015).
- McField, G. P (2002): *A Meta-Analysis of Selected Bilingual Studies*. Unpublished Doctoral Dissertation. University of Southern California.
- Rosenthal, R & Rosnow, R. L (1991). *Essentials of Behavioral Research: Methods and data analysis*. (3rd ed.). City: Mc Graw-Hill.
- Wang, M. C., & Bushman, B. J. (1999). *Integrative Results Through Meta-Analytic Review Using SAS Software*. Cary. NC: SAS Institute.
- Wolf, F. M (1986). *Meta – Analysis: Quantitative Methods for Research Synthesis*, Beverly Hills, CA: Sage.

Archive of SID